

УДК 347.4

**ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ**

Алла ЗЕЛІСКО

докторка юридичних наук, професорка,
провідний науковий співробітник

Науково-дослідний інститут приватного
права і підприємництва імені академіка
Ф. Г. Бурчака НАПрН України (Київ)

<https://orcid.org/0000-0002-1899-407X>

В фокусі статті знаходиться договірна конструкція, яка в сучасних умовах використовується в усіх сферах суспільних відносин. Таким чином, автор у статті робиться акцент на договорі як універсальній конструкції, яка є максимально ефективним інструментом для правового регулювання суспільних відносин. Автор ставить у основу статті концепцію трактування договору як індивідуального акта правотворення. В якості аргументів у статті наводиться диспозитивність договірної конструкції, яка дозволяє відступити від положень цивільного законодавства для урегулювання своїх відносин в індивідуальному порядку. Як критерій такої можливості розглядається відповідність загальним засадам цивільного законодавства. Враховуючи викладене, питання застосування та змістового тлумачення загальних засад цивільного законодавства актуалізуються як для науки, так і для практики.

Автором наголошується, що загальні засади, маючи оціночний характер, наповнюють право аксіологічним виміром, що відповідає повністю тим європейським трендам, які є пріоритетними у світовій спільноті. Оціночні поняття та категорії набувають усе більшого застосування у судовій практиці. Загальні засади детермінують зміст механізму правового регулювання та виступають, водночас, базисом для побудови нормативної основи. У зв'язку із наведеними

UDC 347.4

**CONTRACTUAL REGULATION OF
CIVIL RELATIONS: GENERAL
PRINCIPLES**

Zelisko, Alla

Doctor of Legal Sciences, Professor,
Leading Researcher

Academician F.H. Burchak Scientific Research
Institute of Private Law and Entrepreneurship
of the NALS of Ukraine (Kyiv)

The article focuses on the contractual structure which is currently used in all areas of social relations. Thus, the author focuses on the contract as a universal construction which is the most effective tool for legal regulation of social relations. The article is based on the concept of treating a contract as an individual act of law-making. As arguments, the article presents the dispositivity of the contractual construction which allows parties to deviate from the provisions of civil law to regulate their relations on an individual basis. The author considers compliance with the general principles of civil law as a criterion for such a possibility. Given the foregoing, the issues of application and substantive interpretation of the general principles of civil law are relevant for both science and practice.

The author emphasises that the general principles, being evaluative in nature, fill law with an axiological dimension which is fully in line with the European trends which are a priority in the international community. Evaluative concepts and categories are increasingly used in court practice. The general principles determine the content of the legal regulation mechanism and, at the same time, serve as the basis for building the regulatory framework. In view of the above factors, the importance of principles in identifying and eliminating gaps in current legislation is emphasised. Thus, principles are defined as a fundamental basis for lawmaking and

факторами підкреслюється важливість принципів при виявленні та усуненні прогалин чинного законодавства. Таким чином, принципи визначаються як фундаментальна основа для правотворчості і забезпечення взаємозв'язку правової галузі та законодавства.

Трансформаційні процеси стосовно принципів відбуваються під впливом у тому числі і правових методів, які застосовуються для регулювання цивільних відносин. Серед таких методів, безперечно, визначальним та пріоритетним є диспозитивність.

Зазначається, що у доктрині цивілістичної науки поширеною і достатньо аргументованою є позиція про поєднання у сфері договірної права як загальних цивілістичних принципів, так спеціальних. Той факт, що в основі договірної правового регулювання знаходяться такі оціночні категорії, як справедливість, добросовісність та розумність однозначно свідчить про перманентно притаманну його механізмам диспозитивність.

Диспозитивність у статті розглядається як базис для регулювання будь-яких відносин приватноправового характеру, а не лише тих, що пов'язані із застосуванням договору. Викладене призводить автора до висновку про умовність виокремлення у правовій доктрині загальних та спеціальних принципів договірної регулювання, оскільки має місце цілком природне їх взаємопроникнення та взаємозалежність.

Ключові слова: договір, цивільний договір, принципи права, принципи цивільного законодавства, правочин, диспозитивність, домовленість, джерело права, добросовісність, справедливість, розумність

Договірна конструкція станом на сьогодні пронизує усіх сфери суспільних відносин, набуваючи при цьому ознак універсальності та максимальної ефективності як правової форми урегулювання відносин. Договір, базуючись на домовленості осіб та диспозитивності її досягнення, дозволяє сторонам урегулювати свої відносини таким чином, як це є найбільш вигідно саме їм. В такому ракурсі договірна конструкція набуває в сучасних умовах ознак індивідуального акта правотворення. Притаманність таких рис договору детермінується в силу того, що сторони мають право відступити від положень цивільного законодавства для урегулювання своїх відносин в індивідуальному порядку. Зокрема, згідно із ст. 6 ЦК України

ensuring the relationship between the legal sector and legislation.

Transformational processes in relation to the principles are also influenced by legal methods used to regulate civil relations. Among these methods, dispositivity is undoubtedly the most important and priority one.

The author notes that in the doctrine of civil law science, the position of combining both general civil law principles and special principles in the field of contract law is widespread and well-reasoned. The fact that contractual legal regulation is based on such evaluative categories as fairness, good faith and reasonableness clearly indicates that its mechanisms are permanently dispositive.

The article considers dispositivity as the basis for regulation of any private law relations, and not only those related to the application of a contract. The author comes to the conclusion that it is not appropriate to distinguish general and special principles of contractual regulation in the legal doctrine, since they are quite naturally interpenetrated and interdependent.

Keywords: contract, civil contract, principles of law, principles of civil law, transaction, dispositivity, agreement, source of law, good faith, fairness, reasonableness

сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства. Сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами. Сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд [1]. Як бачимо критерієм означеної можливості для сторін договору є відповідність загальним засадам цивільного законодавства. Виходячи із таких тверджень, договірна конструкція, за своєю суттю, є максимально ефективним правовим інструментарієм для оптимального регулювання прав та інтересів учасників приватноправових відносин в сучасних умовах цифровізації, глобалізації, появи нових загроз суспільному благополуччю. Враховуючи викладене, питання застосування та змістового тлумачення загальних засад цивільного законодавства актуалізуються як для науки, так і для практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання договірного права та окремих його аспектів були предметом дослідження значної когорти провідних сучасних учених, таких, як: Т. В. Блащук, А. Г. Бірюкова, Т. В. Боднар, М. І. Брагінский, О. А. Беляневич, С. М. Бервено, В.А. Васильєва, А. Б. Гриняк, С. Д. Гринько, Н. Ю. Голубєва, О. В. Дзера, І. Р. Калаур, В. М. Коссак, Н.С. Кузнєцова, В. В Луць, Р.М. Майданик, В. В. Рєзнікова, Н. В. Федорченко, О. С. Яворська, О. Ю. Черняк (Димінська) та інші. Попри наявні значні напрацювання вітчизняних провідних учених, проблеми дослідження договірного регулювання цивільних відносин та загальних їх засад залишаються на піку уваги учених та практиків.

Метою статті є комплексний розгляд значення та змісту загальних засад договірного регулювання цивільних відносин, проекція їх положень на наявні підходи щодо тлумачення їх змісту та застосування на практиці.

Виклад основного матеріалу. Загальні засади договірного регулювання цивільних відносин визначаються у доктрині цивілістики як провідні основоположні ідеї, принципи договірного регулювання цивільних відносин. Загальні засади, маючи оціночний характер, наповнюють право аксіологічним виміром, що відповідає повністю тим європейським трендам, які є пріоритетними у світовій спільноті. Оціночні поняття та категорії набувають усе більшої застосовуваності у судовій практиці. Загальні засади детермінують зміст механізму правового регулювання та виступають, водночас, базисом для побудови нормативної основи. У зв'язку із наведеними факторами принципи повинні враховуватися при виявленні та усуненні прогалин чинного законодавства. Таким чином принципи є фундаментальною основою для правотворчості і забезпечують взаємозв'язок правової галузі та законодавства.

Принципи, становлячи собою зміст механізму правового регулювання, є динамічною категорією, оскільки формуються та видозмінюються залежно від соціально-економічних умов у суспільстві. Сьогодення свідчить про формування у нашій державі демократичного, правового суспільства, орієнтованого на світові інтеграційні процеси та на подальший розвиток ринкової економіки. Однозначно, що наведені обставини трансформували принципи, характерні для соціалістичного суспільства.

Трансформаційні процеси стосовно принципів відбуваються під впливом у тому числі і правових методів, які застосовуються для регулювання цивільних відносин. Серед таких методів, безперечно, визначальним та пріоритетним є диспозитивність. Теоретики та практики одноставно дотримуються позиції про перманентно притаманну цивільним правовідносинам диспозитивність, адже змоделювати усі імовірні комбінації у сфері цих правовідносин, врегулювавши їх імперативно, просто неможливо.

Диспозитивність знаходить своє відображення у багатьох правових явищах, однак беззаперечним є той факт, що найбільш яскравим її проявом є застосування для правового регулювання цивільних відносин договірної конструкції. Важливість договору, як однієї із основоположних категорій цивільного права України спонукала учених та практиків виокремити основні засади договірного правового регулювання цивільних відносин. Однозначним є те, що вони ґрунтуються на загальних принципах цивільного права,

закріплених у ст. 3 ЦК України. Фіксація загальних засад регулювання цивільних відносин у положеннях ЦК України, на думку Н. С. Кузнецової та А. С. Довгерта, є одним із основних досягнень проведеної кодифікації, адже концептуально ЦК України розроблявся на основі природно-правових теорій, згідно з якими закони держави не регулюють відносини, а лише здебільшого прагнуть наблизитися (збігтися) до конфігурації правовідношення, яке походить від природи. У цьому плані, зазначають науковці, серед багатьох відповідних його положень справді найвидатнішою є ст. 3 ЦК України, в якій записано, що загальними засадами цивільного законодавства є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність... Зазначені принципи мають загальнообов'язковий характер, і тому їх дотримання та врахування при законотворенні та розгляді конкретних правових ситуацій є обов'язковою вимогою закону [2, с. 16].

Наведені основні засади визначають водночас і зміст принципів договірної права України. Однак у доктрині цивілістичної науки поширеною і достатньо аргументованою є позиція про поєднання у сфері договірної права як загальних цивілістичних принципів, наведених вище, так і спеціальних. Зокрема, вказана концепція обґрунтовується С. М. Бервено, який стверджує про наявність у сучасному договірному праві системи загальноцивілістичних принципів (справедливості, добросовісності, розумності) та спеціальних (свободи договору, диспозитивності, економічності, належного виконання, обов'язковості виконання умов договору, судового застосування договірних та законних санкцій до порушника) [3, с. 32]. Безсумнівно, що розкриття бачення системності у принципах договірної права заслуговує на увагу, дозволяючи вичленити не лише фундаментальні основи договірної регулювання, засновані на ідеях природного права, але й специфічні засади, зумовлені особливістю функціонування відносин у даній сфері. Окреслюючи спектр спеціальних принципів договірної регулювання, учені відносять до них такі, як:

- принцип свободи договору, який означає можливість сторін самостійно, на власний розсуд – у межах, установлених правом, з дотриманням загальних принципів права (справедливості, розумності, добросовісності та ін.), вирішувати важливі питання щодо договірної зобов'язання;

- принцип рівності учасників договору, який є похідним від конституційного принципу рівності. Найчастіше рівність учасників полягає в однаковому правовому становищі суб'єктів договору (в тому числі перед публічною владою), наділених їх однаковими правовими можливостями щодо встановлення та зміни між собою правового зв'язку, обов'язковості узгодження таких можливостей з іншою стороною, наданні їм рівного правового захисту з боку права;

- принцип *pacta sunt servanda* (договори повинні дотримуватися), який визначався ще Гуго Гроцієм як одне з базових правил природного права: «адже було необхідно, щоб між людьми існував будь-який порядок взаємних зобов'язань, іншого ж способу, більш узгодженого з природою, неможливо вигадати»;

- принцип еквівалентності договору, що передбачає взаємність прав і обов'язків сторін, які беруть у ньому участь, і його вигідність для всіх сторін [4, с. 23].

Варто зазначити, що концентрація уваги провідних цивілістів на спеціальних принципах договірної регулювання жодним чином не заперечує ознак їх системності, що проявляються у наявності загальнодоктринальних засад, оскільки вони невід'ємно супроводжують будь-які ситуації щодо застосування договірних конструкцій у приватному праві.

Звертаючись до загальних засад договірної регулювання цивільних відносин, слід в першу чергу вказати на принципи справедливості, добросовісності, розумності, які заслужено відносять у доктрині та практиці до загальноцивілістичних принципів, оскільки це саме тих «три кити», на яких ґрунтується приватне право. За своєю правовою природою вони відображають «дух закону», становлять невід'ємний компонент змістового навантаження

принципу верховенства права. На думку провідних вітчизняних цивілістів, вони акумулюють у собі усі інші принципи цивільного права, застосування яких не повинно призводити до несправедливого, нерозумного та недобросовісного результату. Вказані принципи є доконечною сутністю права та вказують на його природне походження [2, с.17]. Означені засади відзначаються ґрунтовним посиленням їх значення у сучасних правових системах, про що свідчать основні концептуальних положень кодифікованих актів європейських держав.

Змістове навантаження принципу справедливості відзначається значним рівнем абстрактності, та, безперечно, включає у себе елементи суб'єктивізму, оскільки бачення справедливості залежить від індивідуального світосприйняття окремого учасника цивільних правовідносин, від характеру інтересів, що знаходяться в основі його поведінки. Слід погодитися із Ю. В. Цюкало, що виробити єдині критерії застосування справедливості і передбачити усі імовірні ситуації її тлумачення неможливо [5, с. 73]. Водночас, істинна суть принципу справедливості, як уже зазначалося нами раніше, зумовлюється суттю природного права, оскільки відображає його призначення. Сучасні правові системи базуються на пріоритеті людини і на забезпечення її прав та інтересів. А наявність різних соціальних груп у соціумі визначає наявність постійного процесу віднайдення механізмів щодо збалансування та оптимального поєднання інтересів різних соціальних груп. Саме у цій площині постає пріоритетною засада справедливості як базова засада при збалансуванні таких інтересів. І саме на таке завдання спрямоване право у своїх глибинній сутності. У результаті можна з впевненістю стверджувати, що справедливість знаходить свій прояв у всіх принципах цивільного права, пронизує усі способи і прийоми механізму їх правового регулювання, як-от метод юридичної рівності учасників цивільних правовідносин тощо.

Окрім справедливості, до фундаментальних принципів договірного права України доктрина відносить добросовісність і розумність. Як зазначає А. С. Довгерт, указані принципи – це три іпостасі права: природне право, позитивне право і внутрішнє право людини. Основою природного права є справедливість, позитивного права – розумність, внутрішнього права людини – добросовісність [6, с.31].

Д. Г. Павленко наголошує на багатоаспектній правовій природі поняття добросовісності в договірних відносинах, яка проявляється у системі різнопорядкових юридично значимих проявів, які здійснюють самостійний регулюючий вплив на цивільні правовідносини і тісно взаємопов'язані між собою. Багатоаспектність цієї категорії, на думку науковця, полягає у тому, що добросовісність одночасно є: нормою прямої дії, імперативом, принципом і презумпцією цивільного права. У вузькому значенні добросовісність визначається як кожен окремий із наведених вище проявів, що має самостійний вплив на цивільні правовідносини [7, с.8]. Про комплексність, як іманентно притаманну властивість добросовісності, свідчить і її первинно суб'єктивна сутність (формування у внутрішній свідомості людини), яка, віднаходячи своє закріплення у нормі закону, набуває об'єктивного значення (трансформується у вияв уже позитивного, а не внутрішнього права людини). Вказане підтверджується аналізом норм ЦК України, так як беззаперечною є закріплена у них презумпція добросовісності, відповідно до якої, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом (ч. 5 ст. 12 ЦК України). Окрім того, як підкреслює Н. В. Чубоха, підстави застосування принципу добросовісності прямо передбачені у ст. ст. 3, 12, 92, 331, 344, 388 – 390, 400, 470, 480, 500, 509, а це означає імператив диспозитивності, законодавчо закріплене загальнообов'язкове правило, що поширюється на усі види цивільних правовідносин і їх суб'єктів [8, с.173].

Т. В. Боднар розглядає принцип добросовісності як засаду, що передбачає сумлінну і чесну поведінку суб'єктів при виконанні суб'єктивних обов'язків і здійсненні суб'єктивних прав у зобов'язальних правовідносинах [9, с.116]. Наведені положення переконливо засвідчують універсальність застосування добросовісності як одного із фундаментальних проявів належного договірного регулювання відносин у сфері приватного права, що наскрізно пронизує усі спеціальні його механізми.

Як уже нами зауважувалося вище, проявом позитивного права є принцип розумності, який, поряд із справедливістю та добросовісністю шляхом закріплення у положеннях ЦК України, є нормою прямої дії. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 627 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Незважаючи на властиву усім трьом загальноцивілістичним принципам абстрактність, принцип розумності орієнтує нас на виваженість у здійсненні цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків, що означає первинну спрямованість розумності на забезпечення балансу між інтересами учасників приватноправових відносин. Проводячи змістове тлумачення поняття розумності, науковці концентрують свою увагу на інтелектуальній складовій вказаної категорії. Безумовно, беззаперечним є той факт, що лише інтелектуальними характеристиками змістове навантаження розумності не вичерпується. С. П. Рабінович наголошує на тому, що також ключовими елементами розумності є ознаки необхідності і достатності [10, с.12]. У сучасній доктрині заслуговує на увагу сформований В. Д. Примаком комплекс якісних характеристик принципу розумності у приватноправовій сфері, зокрема: розумність є визначником способу і міри дій зобов'язаної особи, а тому спрямована на якомога раціональніше досягнення цілей правового регулювання; зміст принципу розумності зумовлений справедливістю та добросовісністю, які задають напрям її використання, орієнтуючи на адекватну оцінку дійсності, виявлення фактичних можливостей та нагальних потреб. Тому розумність становить об'єктивне підґрунтя для реалізації засад справедливості та добросовісності, проте не є тотожною зазначеним морально-правовим імперативам; розумність є надійним інтерпретаційним інструментом для стабільного тлумачення норм права; будучи орієнтованою на задоволення суспільно значимих потреб особи, розумність дозволяє конструювати ефективні правові засоби захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів [11, с.39].

На основі вище зазначеного можна з упевненістю стверджувати, що, тлумачачи зміст будь-якої із трьох основоположних засад договірного правового регулювання відносин, не доречно концентруватися лише на якійсь із їх складових, оскільки усі три категорії однозначно мають багатоаспектний характер, визначений їх оціночною правовою природою. Справедливість, добросовісність та розумність є іманентно взаємопов'язаними, однак, при цьому, вести мову про відсутність у кожній із цих засад власних ідентифікаційних ознак неможливо, адже усі вони органічно поєднують у собі як індивідуальні властивості, так і якості, притаманні усім цим категоріям.

Висновок. Той факт, що в основі договірного правового регулювання знаходяться такі оціночні категорії, як справедливість, добросовісність та розумність однозначно свідчить про перманентно притаманну його механізмам диспозитивність. Саме диспозитивність, визначаючи сутність приватного права, відображає зміст застосування будь-яких договірних конструкцій. Диспозитивність проявляється у юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності учасників цивільних правовідносин, у зв'язку із чим однозначно віднести її суто до спеціальних принципів саме договірного регулювання важко. Цілком очевидним є висновок, що диспозитивність є базисом для регулювання будь-яких відносин приватноправового характеру, а не лише тих, що пов'язані із застосуванням договору. Викладене свідчить про умовність виокремлення у правовій доктрині загальних та спеціальних принципів договірного регулювання, оскільки має місце цілком природне їх взаємопроникнення та взаємозалежність.

Посилання:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. (з усіма наступними змінами і доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Кузнецова Н. С., Довгерт А.С. Цивільний кодекс України: визнані здобутки кодифікації (до 10-ї річниці чинності ЦК України). Приватне право. № 2. 2013. С. 16 – 17.

3. Бервено С. М. Система принципів договірної права за новим цивільним законодавством України. *Юридична Україна*. 2005. № 9. С. 30-37.
4. Договір як універсальна правова конструкція : монографія /А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Х. : Право, 2012. 432 с.
5. Цюкало Ю. В. Принцип справедливості у цивільно-правовому аспекті. *Науковий Вісник Чернівецького університету*. Вип. 644. Правознавство. 2013. С. 71 – 75.
6. Довгерт А. С. Принцип верховенства права у приватноправовій сфері. *Практика застосування окремих норм Цивільного кодексу України: практ. посіб / кол. авт.* Київ: Видавн. дім «Ін Юре», 2008. 223 с.
7. Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право / Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва. Київ, 2008. 21 с.
8. Чубоха Н. В. Принцип добросовісності у цивільному праві України. *Порівняльно-аналітичне право*. №2. 2013. С. 170-183.
9. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
10. Рабінович С. П. Природно-правові принципи й конструкції в європейських кодифікаціях цивільного права. *Проблеми регулювання приватноправових відносин в умовах регіональних та глобальних трансформацій: монографія*. За заг. ред.. О. Д. Крупчана. К. : ред. журналу «Право України», 2013. С. 8 – 52. (Наук. зб. «Академічні правові дослідження». Дод. до юрид. журн. «Право України»).
11. Примак В. Д. Засада розумності в механізмі цивільно-правової відповідальності. *Науковий Вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. Том 2. № 6-2. 2013. С. 39 – 40.

Статтю було подано	04.03.2024	The article was submitted
Статтю було доопрацьовано	10.03.2024	The article was revised
Статтю було прийнято	12.03.2024	The article was accepted